

SİYER ARAŐTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF SIRAH STUDIES

SAD • ISSN 2547-9822 • e-ISSN 2791-6138

Sayı: 10 • Temmuz-Aralık 2021

Issue: 10 • July-December 2021

Hız. Peygamber'in İbadet Hayatı

The Prophet Muhammad's Worship Life

Seyit Avcı*

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 28 Nisan 2021 / Date Received: 28 April 2021

Kabul Tarihi: 18 Mayıs 2021 / Date Accepted: 18 May 2021

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Seyit Avcı)

* Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Ana Bilim Dalı/Selçuk University Faculty of Islamic Sciences Department of Basic Islamic Sciences Department of Hadith, seyit.avci@selcuk.edu.tr ORCID: 0000-0002-5490-2881
CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial License

Öz

İbadet kelimesi sözlükte, “boyun eğme, alçak gönüllülük, itaat, kulluk, tapma, tapınma” anlamlarına gelir. Dinî terminolojide ise ibadet, kulun Allah’a karşı görev, sorumluluk ve itaatini göstermek, O’nun rızasını kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli tutum ve davranışlar için kullanılır. Daha genel ifade ile benzer durumdaki düşünüş, duyuş ve sözleri de ifade eder. Bununla birlikte kullanılan kelimenin dinî içerikli belirli ve düzenli davranış biçimleri için kullanımı daha yaygındır.* İslâm’ın aslı şartlarını oluşturan ve ibadetlerin canlılığında en önemli rolü teşkil eden örnekler şunlardır; namaz, oruç, zekât ve hac bunların yanında kurban kesme, itikâf, dua, Kur’an okuma, hayır ve infakta bulunma gibi davranışlarda sıranalanabilir. Bu nazarla Hz. Peygamber’in hayatına bakıldığında kaynaklarda onun bu konularda öncülük ettiğine ve ciddi bir yekün oluşturan ibadet örnekleri sergilediğine dair uygulamalar yer alır. Dolayısıyla bu makalede ilk ve örnek bir şahsiyet olması sebebiyle Hz. Peygamber’in ibadet hayatı mevcut bilgiler ışığında tüm yönleriyle işlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Hz. Peygamber, İbadet, Dua, Sadaka, Kur’an.

* Zebidî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, “abd” md.; Mustafa Sinanoğlu, “İbadet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1999) 19/233.

Abstract

The word *ibadah* lexically means submission, humility, obedience, divine service, worship and slavery. As a religious term, it is used to show people’s respect, love and obedience to Allah, certain attitudes and behaviors carried out by him with the intention of gaining the pleasure of God. More generally, it also expresses the same thoughts, feelings and words. However, it is more common to use the word for certain and regular behaviors with religious content. In addition to prayer, fasting, zakat and pilgrimage, which constitute the basic conditions of Islam, acts such as sacrificing, itikaf, prayer, reading the Qur’an, charity and donation constitute the most famous examples of worship in the sense of the term. With this view, considering the life of the holy Prophet, there are applications in the sources that he pioneered in these matters and exhibited examples of worship that constitute a serious whole. Therefore, in this article, because he is the first and exemplary person, the life of the Prophet will be covered in all aspects in the light of available information.

Key words: Sirah, The Prophet, Worship, Prayer, Sadaqah, Qur’an.

Giriş

Kulluk bilincinin göstergesi ve gereği olarak ibadet, mükellef olan her insanın yapması gereken vazifelerdendir. Kadın erkek ayrımı yapılmadan rüşt çağını geçen her bireyin şartların uygun olması halinde ibadet diye listenen oruç, hac, zekât, dua ve kurban gibi vecibeleri yerine getirmesi gerekir.^[1] Bir kul ve örnek şahsiyet olması açısından Hz. Peygamber, kulluğunun bir gereği ve güzel ahlakının tamamlayıcısı olarak ibadet etmiştir. Onun ibadet hayatına dair uygulamalar bir araya getirildiğinde kişisel ibadetlerdeki cehd ve gayretini gösteren rivayetler olduğu gibi, müslümanlarla birlikte yaptığı ibadetlerde orta yolu tuttuğunu gösteren rivayetler de karşılaşılır. Bu bakımdan konunun iki ana başlık ve alt başlıklar halinde ele alınması uygun görülmüştür.

A. Cehd ve Gayretini Gösteren Rivayetler

İbadetin yaratana saygı, sevgi ve itaatin simgesi olan belirli davranış biçimleri olduğu düşünüldüğünde Hz. Peygamber'in Allah'a tam bir teslimiyetle, içtenlikle, sırf O'nun rızasını gözeterek fevkalade bir cehd ve gayret içinde kulluk yaptığı görülür. Bu ibadetlerinde başında da namaz ibadeti gelir.

1. Namazları

Hz. Peygamber'in namaz ibadeti vahiyle birlikte başlamış, üç yıl kadar süren gizli davet ve daha sonraki açık davet döneminde evinde, ıssız dağ eteklerinde, öğle tenhaliği sırasında Harem'de namaz kılmıştır. Zaman zaman Hz. Ali'yi de yanına alarak Mekke dışındaki vadilerde akşam namazını kıldığı ve hava karardıktan sonra döndüğü nakledilmiştir.^[2] Hz. Peygamber, “جُعِلَتْ قُرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ : Gözümün aydınlığı namazda kılındı” buyurarak namaz ibadetlerine büyük bir önem vermiş, bütün ömrü boyunca rabbine zevkle ve şevkle kulluk etmiştir.^[3] Hz. Peygamber'in Mekke'de başlayan ve Medine'de daha da artarak yoğunlaşan namaz ibadetleriyle ilgili rivayetler cemaatle ve ferdi olarak kıldığı namazlar şeklinde iki başlık altında ele alınacaktır.

[1] Ferhat Koca, “İbadet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/ 240.

[2] M. Kamil Yaşaroğlu, “Namaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/ 351.

[3] Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali, *es-Sünen*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut: yy. 1409/1988, “İşretü'n-nisâ” 1.

a. Cemaatle Kıldığı Namazlar

Her gün kılınan beş vakit namaz, haftada bir kılınan cuma namazı, bayram namazları cemaatle eda edilen belli başlı ibadetlerdir. Hz. Peygamber müslümanları birlik ve beraberlik ruhun ulaştırmak için cemaatle namaza büyük önem vermiş, başta aşhabı olmak üzere bu konuda ümmetine çok önemli teşviklerde bulunmuştur. Bu teşviklerin birinde, “صَلَاةُ الْجَمَاعَةِ أَفْضَلُ” مِنْ صَلَاةِ الْفَدِّ بِسَبْعٍ وَعِشْرِينَ دَرَجَةً : Cemaatle kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan yirmi yedi derece daha faziletlidir” demiştir.^[4] Farz namazların hepsinde bu ecri kazanmaya alışan Hz. Peygamber, görme engelli meşhur müezzini İbni mm Mektum’un Medine’de zehirli haşereler ile yırtıcı hayvanların çok olmasından dolayı mescide gelmekte zorlandığını haber aldığında yine de cemaatinin azalmasını doğru bulmamış ve ona, “أَتَسْمَعُ حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ حَيَّ عَلَى : الفَّلَاحِ فَحَيَّ هَلَّا : Hayye ale’s-salah, hayye ale’l-felah’ı işitiyor musun? Öyleyse mescide gel” tavsiyesinde bulunmuştur.^[5] Hele hele mazeretsiz cemaate gelmeyenleri mescide göremeyen Hz. Peygamber cemaatin önemini vurgulamak için, “Canımı gücü ve kudretiyle elinde tutan Allah’a yemin ederek syliyorum, içimden öyle geçiyor ki, odun toplamayı emredeyim, odun yiğilsin. Sonra namazı emredeyim, ezan okunsun. Daha sonra bir adama cemaate imam olmasını emredeyim. En sonunda cemaate gelmeyen adamlara gidip onlar içindeyken evlerini yakayım” buyurmuştur.^[6] Hz. Peygamber beş vakit namaz ile Cuma namazlarında cemaate böylesine önem verirken, Bayram namazlarına da özel itina göstermiş, “يَخْرُجُ الْعَوَاتِقُ : وَذَوَاتُ الْخُدُورِ وَالْحَيْضُ وَلَيْسُهُنَّ الْخَيْرَ وَدَعْوَةَ الْمُؤْمِنِينَ وَيَعْتَرِلُ الْحَيْضُ الْمُصَلِّيَ : Genç kadınlar, hatta hayızlı olanlar bile çıkıp hayra ve müminlerin dualarında hazır bulunsunlar. Yalnız hayızlı olanlar namaz kılınan yerlerden uzak dururlar” buyurarak cemaatin çoğalmasını arzu etmiştir.^[7] Her ne kadar buradaki hadisler kavli/sözlü rivayetlerden oluşsa da bu rivayetlerde vurgulanan namazların cemaatle kılınması, cemaat ruhunun canlı tutulması anlayışı, fiili olarak Hz. Peygamber’in hayatında çok titizlikle uygulanmış, bunun aksini gösteren farklı uygulamalara dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

- [4] Buhārī, Eb Abdillāh Muhammed b. İsmāil el-Buhārī, *el-Cāmiu’s-sahīh*, (İstanbul: yy. 1981), “Ezān” 30; Müslim, Eb’l-Hseyñ Müslim b. el-Haccāc b. Müslim el-Kuřeyrī, *el-Cāmiu’s-sahīh*, nşr. Muhammed Fuād Abdlbākī. 1-5, Kahire 1955, “Mesācid” 249; Nesāi, “İmāmet” 42; İbn Māce, Eb Abdillāh Muhammed b. Yezid Māce el-Kazvīni, *es-Snen*, nşr. Muhammed Fuād Abdlbākī. 1-2. Kahire: yy. 1373/1953, “Mesācid” 16.
- [5] Eb Dāvd, Sleymān b. el-Eş’as b. İřhāk es-Sicistāni el-Ezdi, *es-Snen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdlhamīd, İstanbul: yy. ts., Salāt 47; Nesāi, İmāmet 50.
- [6] Buhārī, “Ahkām 52”, “Ezān 29”; Müslim, “Mesācid” 251- 254; Tirmizī, Eb İřā Muhammed b. İřā b. Sevre et-Tirmizī, *el-Cāmiu’s-sahīh*, nşr. Ahmed Muhammed řākır. 1-5, Kahire: yy. 1356, “Salāt” 48; Nesāi, “İmāmet” 49.
- [7] Buhārī, Hayz 21; Müslim, “İdeyn” 1; Eb Dāvd, “Salāt” 238; Tirmizī, “Cum’a” 36; Nesāi, “Salātu’l-ıdeyn” 3; İbn Māce, “İkāmētu’s-salāt” 155.

b. Tek Başına Kıldığı Namazlar

Hz. Peygamber Allah Teâla'ya yaklaşmak, O'nun rızasını kazanmak için farz ibadetlerle yetinmemiş, onların yanında değişik adlarla anılan birçok nafil namazlar kılmak suretiyle de ibadet hayatını zenginleştirmiştir.

Hz. Peygamber, her ne kadar güneş ve ay tutulması için söylediği, “فَإِذَا رَأَيْتُمُوهُمَا فَافْرِعُوا إِلَى الصَّلَاةِ : *Onların tutulduğunu gördüğünüz zaman namaza koşun!*” ifadesindeki namaza koşmayı adeta bir düstur haline getirerek her fırsatta namaz kılmayı bir kulluk görevi olarak bilmiştir.^[8] Nitekim Hz. Aişe'den Hz. Peygamber'den gördüğü en şaşırtıcı şeyin haber verilmesi istendiğinde Hz. Aişe onun her halinin hayrete şayan olduğunu, bir gece yanına geldiğinde kendisinden, “يا عائشة أتأذنين لي فأتعبدَ لربي : *Ey Aişe bu gece bana rabbime ibadet etmek için izin verir misin?*” diye izin istediğini, muvafakat göstermesi üzerine kalkıp odadaki su ibriğinden abdest aldığını, sonra namaz kılmaya başladığını, namazda ağladığını, hatta ağlamaktan sakalı ısladığını, sonra secde ettiğini, ağlamaya devam ettiğinden secde yerinin de ısladığını haber vermiştir.^[9] Aynı şekilde Abdullah İbni Mesud da bir gece Hz. Peygamber'in arkasında namaza durmuştu. Kılınan o namazda Hz. Peygamber uzun süre kıyam vaziyetinde durmuştur. Hatta İbn Mesud içinden hoş karşılanmayacak bir davranış gerçekleştirmeyi bile geçirmiş, ne yapmayı düşündüğünü soranlara, Hz. Peygamber'i ayakta yalnız başına bırakıp müsait bir yere oturmayı düşündüğünü söylemiştir.^[10]

Buna benzer bir rivayet de Huzeyfe İbnü'l-Yemân'dan nakledilmiştir. Rivayete göre Huzeyfe, bir gece Hz. Peygamber'in arkasında namaz kılmıştı. Hz. Peygamber Bakara suresini okumaya başladığına Huzeyfe içinden herhalde yüz ayet okuyunca rükû edeceğini tahmin etti. Ama ne var ki Hz. Peygamber yüz ayetten sonra da okumasını sürdürdü. O yine içinden bu sure ile namazı bitireceğini zannetti. Hz. Peygamber ise okumayı bırakmadı ve devam etti. Huzeyfe bu sureyi bitirip rükû edeceğini sandı, ama öyle olmadı. Bundan sonra Hz. Peygamber Nisâ suresini okumaya başladı ve onu da okuyup bitirdi. Daha sonra Âl-i İmrân suresine geçti, o sureyi de okuyup bitirdi. Hz. Peygamber gerçekleştirdiği tilavetleri ağır bir okuyuş ile gerçekleştiriyordu. Eğer okuma esnasında tesbih ayetlerine denk gelirse vakit kaybetmeden hemen tesbihatı yerine getiriyor, dilek ayetine denk gelirse de dilekte bulunmaktan geri durmuyor ve istiâze ayetine denk gelince

[8] Müslim, Küsûf 4; Müslim, Küsûf 1; Nesâî, Küsûf 10.

[9] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-Müsnedü's-sahîh*, nşr. İbn Balabân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, (Beyrut: yy. 1407/1987), 2/391.

[10] Buhârî, “Teheccüd” 9; Müslim, “Müsâfirin” 204.

Allah'a sığınmayı ihmal etmiyordu. Sonra rükûya gitti. “*Sübhâne rabbiye'l-azîm*” demeye başladı. Hz. Peygamber kıyamda durduğu kadar rukûu da da uzun süre durdu. Daha sonra, “*Semiallâhu limen hamideh, rabbenâ leke'l-hamd*” dedi ve kalktı. Burada da rükûu da beklediği süre zarfında veya o sürenin miktarınca ayakta kıyam vaziyetinde durdu. Bunlardan sonra secdeye gitti ve orada “*Sübhane rabbiye'l-a'la*” dedi. Bunun da uzunluğu kıyam kadardı.^[11] Hz. Peygamber cemaate namaz kıldırırken kısa sureleri okuyarak en hafif şekilde kıldırılmaya çalışmış, yalnız başına namaz kılarken uzun sureleri okumaya gayret ederek daha fazla münacatta bulunmayı tercih etmiştir.^[12] Hz. Peygamber gelmiş geçmiş bütün günahları bağışlanmış olduğu halde rabbine böyle kullukta bulunmuş, ibadet ve taaata karşı böylesine ciddi bir şekilde cehd edip çalışmıştır.

Bütün bunların yanında Hz. Peygamber önemli bir işle karşılaştığında hemen namaza durmuş,^[13] bir namaza başladığı zaman onu sürekli kılmaya devam etmiştir.^[14] Konakladığı yerden iki rekât namaz kılmadan ayrılmamış,^[15] kuşluk namazını dört rekât kılmakla birlikte,^[16] sekiz rekât da kıldığı olmuştur.^[17] Öğleden önce dört rekât kılamazsa, öğleden sonraki iki rekâtın sonra onu eda etmiş,^[18] gece uyuduğu veya hastalandığı zaman gündüz oniki rekât namaz kılmıştır.^[19] Öğleden önceki dört rekâtla, sabah namazından önceki iki rekâtı hiç terketmemiş,^[20] sabah namazının iki rekât sünnetini seferde ve hizada, sağlıkta ve hastalıkta hiç bırakmamıştır.^[21] Akşamla

[11] Müslim, “Müsâfirîn” 203.

[12] Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, (İstanbul: yy. 1982), 218.

[13] Ebû Dâvûd, “Kıyâmü'l-hey'l” 22; Ahmed, 5/388; “Müttekî”, Ali b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hîndî, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, nşr. Bekrî Hayyânî-Saffet Sekkâ, Beyrut 1985, (No. 18001).

[14] Müslim, “Müsâfirîn” 139; Nesâî, “Mevâkîf” 34; Ahmed, 4/ 40; Beyhakî, 2/ 457.

[15] İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, el-Kâmil fi ma'rifeti'd-đu'afâ' ve'l-metrûkîn mine'r-ruvât, Beyrut: yy. 1405/1985, 5/1817; Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüdîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, Beyrut 1967, 7/283; Müttekî, (No. 18158).

[16] Müslim, “Müsâfirîn” 78; Ahmed, 6/145; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Haydarâbâd: yy. 1344-1355, 3/ 50; “Müttekî”, (No. 17995).

[17] Buhârî, “Teheccüd” 31; Müslim, “Müsâfirîn” 80.

[18] İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, 2/203; İbn Adî, 6/2068; Taberânî, Ebû'l- Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-sağîr*, Beyrut: yy. 1988, 2/9; Müttekî, nr. 21768.

[19] Müslim, “Müsâfirîn” 141; Beyhakî, 2/485.

[20] Ebû Dâvûd, “Tatavvu” 1; “Müttekî”, (No. 22039).

[21] Hatîb, , Ebû Bekr Ahmed b. Ali el- Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, Beyrut ts., 6/284; Müttekî, (No. 17919).

yatsı arasında namaz kılmış,^[22] gece namazına hiç ara vermemiş, hastalık ve yorgunluk durumlarında oturarak eda etmiştir.^[23] Ramazan ayının son on günü geldiğinde kendini iyice ibadete vererek geceleri ihya edip, ailesini de ibadet için kaldırmış,^[24] kendini ibadete vererek gün doğana kadar yatağına girmemiştir.^[25] Bayram günlerinde ailesinden kimseyi evde bırakmamış, hepsini namaza çıkarmıştır.^[26] Namaz kılanlar içinde en çok kendisi namaz kılmış, zikredenler içinde de en çok kendisi zikretmiştir.^[27] Bunlardan daha da ilerisi geceleri ayakları şişinceye kadar namaz kılmış, kendisine neden bu kadar meşakkate katlandığı, oysa geçmiş ve gelecek hatalarının bağışlandığı söylendiğinde, “أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا : Şükreden bir kul olmayayım mı?» buyurarak cevap vermiştir.^[28] Tabii ki bu şekildeki ibadetler Hz. Peygamber'in kendi şahsına münhasır özel ibadetleri için söz konusudur.

2. Oruçları

Hz. Peygamber'in namazlara karşı gösterdiği cehd ve gayretin benzerleri oruçları için de geçerlidir. Hz. Aişe'den gelen rivayete göre Hz. Peygamber birçok açıdan uygun görmediği için sahabilerin iftar etmeksizin üst üste oruç tutmalarını yasaklamıştır. Ardından ashabın kendisinin tuttuğunu söylemeleri üzerine, “إِنِّي لَسْتُ مِثْلَكُمْ إِنِّي أُبِيتُ بِطُعْمِي رَبِّي وَيَسْقِينِي : Ben sizin gibi değilim. Ben rabbimin yedirip içirmesiyle gecelerim” buyurmuştur.^[29] Hadiste söz konusu edilen visal orucu, sahur yapmadan ve iftar yemeği yemeden arka arkaya bir kaç gün oruç tutmayı ifade etmektedir. Kişinin bu şekilde oruç tutması ciddi bir meşakkattir. Sahabenin Hz. Peygamber'e kendisinin tuttuğu visal orucunu sorması üzerine, “Ben sizin gibi değilim” diyerek, kendi durumunun onlarınkinden farklı olduğunu belirtmiştir. Bunun sebebini ise kendisinin rabbi tarafından doyurulduğunu söyleyerek açıklamıştır. Bu durumda

[22] Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, (nşr. Mustafa Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1422/2001; 8/ 102; Ahmed, 2/23; Heysemî, 2/130; Müttekî, (No. 17534).

[23] Ebû Dâvûd, “Tatavvu” 18; Beyhakî, 3/ 15; “Mütteki”, (No. 1799).

[24] Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Musannef fi'l-ehâdiş ve'l-âsâr*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Beyrut: yy. 1409/1989), 2/513; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (Haydarâbâd: yy. 1344-1355), 4/313.

[25] Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürânî, *el-Kâmil fi ma'rifeti'd-đ-đu'afâ' ve'l-metrûkin mine'r-ruvât*, (Beyrut: yy. 1405/1985), 5/1769; Müttekî, (No. 24880).

[26] Tirmizî, “Cum'a” 36; Nesâî, “Salâtü'l-ideyn” 3; İbn Mâce, “İkâmetü's-salât” 155.

[27] Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Beyrut 1967, 7/112; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 94; Müttekî, (No. 17931).

[28] Buhârî, “Tefsîr” 48; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî el-Müslim, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Kahire: yy. 1955), “Münâfikûn” 81; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, (Kahire: yy. 1356), “Salât” 187; Nesâî, “Kıyamü'l-leyl” 17; “İkâme”200.

[29] Buhârî, “Savm” 20; Müslim, “Sıyam”, 55.

ümmetinden ve tüm insanlardan hiç kimse onunla kıyaslanamaz. Söz konusu bu farklılık Hz. Peygamber'e özel bir fiildir. Hz. Peygamber ramazan ayında tuttuğu oruçların dışında bazen uzun müddet hiç oruç tutmayacak hissini uyandıracak kadar oruca ara vermiş, bazen de hiçbir zaman orucu bırakmayacak düşüncesi uyandırmış ve uzun süre oruç tutmuştur. Bununla birlikte o, şaban ayı girdiğinde o ayın tamamına yakını oruçlu geçirmiştir. Ramazan ayının son on günü gelince geceleri ibadetle geçirmiş, ailesini de uyandırıp ciddi bir şekilde kulluğa soyunmuştur.^[30] Ramazandan sonra en çok şaban ayında oruç tutmuş,^[31] cumartesi ile pazarı günlerini genellikle oruçlu geçirmiş ve o günlerin müşriklerin bayram günleri olduğundan kendisinin onlara muhalefet etmek istediğini söylemiştir.^[32] Oruç tutmak için tercih ettiği günler genellikle pazartesi ve perşembe günleri olmuş, bunun nedeni sorulunca, amellerin pazartesi ile perşembe günü Allah'a arzolanduğunu, birbirine küs olanlar dışında her müslümanın affedildiğini belirtmiştir.^[33] Ayın onüç, ondört ve onbeşinci günleri oruç tutmayı yolculukta ve ikamet halinde hiç bırakmamıştır.^[34] Zilhicceden dokuz gün, aşure günü ve her aydan üç gün oruç tutmuş, bu üç gün ilk haftanın pazartesi günü ile ikinci haftanın perşembe ve pazartesi günleri olduğu da olmuştur.^[35] Aşure günleri oruç tutmuş, o günlerde oruç tutulmasını emretmiştir.^[36] Herhangi bir ay içerisinde cumartesi, pazar veya pazartesi günleri oruca niyetlenmişse, diğer aylarda bu günleri takip eden vakitlerde yani salı, çarşamba ve perşembe günlerinde oruç tutmayı tercih etmiştir.^[37] Bununla birlikte her ayın onüç, ondört ve onbeşinci günlerinde oruçlu olmayı önemsemiştir. Cuma günlerinde de çoğu zaman oruç tutmuş,^[38] aynı şekilde zaman zaman, "Ey Aişe

[30] Buhârî, "Leyletü'l-kadr" 5; Müslim, "İ'tikâf", 7; Ebû Dâvûd, "Ramazân" 1; Nesâî, "Kıyâmü'l-leyl" 17; İbn Mâce, "Sıyâm", 57.

[31] Buhârî, *et-Târihul'kebir*, 6/221; Nesâî, Sıyâm 69; Ahmed, 6/188; Beyhakî, 4/292; Müttekî, (No. 24584).

[32] Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, Haydarâbâd 1334, I, 436; Müttekî, (No. 18066); Muhammed Halîl, *el-Müsnedü'l-Camî'*, Kuveyt 1993, XIX, 749.

[33] Müslim, *Birr* 36; Tirmizî, *Savm* 44; Nesâî, Sıyâm 70; İbn Mâce, Sıyâm 42; Ahmed, 2/329.

[34] İbn Fetüh, Muhammed, *el-Cem Beyne's-Sahîhayn*, nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, (Beirut, yy, 2002), 4/266; Heysemî, 4/36; Müttekî, (No. 18068).

[35] Müslim, "Sıyâm", 134; Tirmizî, "Savm", 50; Muvatta', "Sıyâm", 33; Ahmed, 5/271; Beyhakî, 4/ 285.

[36] Buhârî, *Enbiyâ* 24; Müslim, Sıyâm 127; İbn Mâce, Sıyâm 41; Dârimî, *Savm* 46; Ahmed, 1/291.

[37] İbn Hacer, Ahmed b. Ali el- Askalânî, *Fethu'l- bâri şerhu Sahîhi'l- Buhârî*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî, Beirut: yy. ts., 4/227; Müttekî, (No. 18080); Zebîdî, Muhammed Murtaza, *İthâfu's- sâdeti'l-müttekîn bi şerhi İhyai ulûmi'd-dîn*, Beirut 1989, 4/263.

[38] Ahmed, 1/406; Müttekî, (No. 18078).

yanınızda bir şey var mı? Öyleyse ben oruçluyum” buyurarak gün tayin etmeden hangi gün olursa olsun oruca niyetlenmiştir.^[39]

3. Zekat ve Sadakası

Hz. Peygamber hayırlı ve yararlı işler yapmada son derece çabuk davranmış, zamanı iyi kullanmıştır. Onun hayra karşı olan hırsı bazı zamanlar ashabını bile hayrete düşürmüştür. Bir defasında mescidde namazdan sonra hızlıca bulunduğu yerden kalkıp safların arasından süratle hanımlarından birinin odasına gitmiş, cemaat onun bu telaşından korkmuşlardı. Biraz sonra döndüğünde kendisinin bu şekilde acele davranmasından dolayı cemaatte bir merak uyandırdığını gördü ve onlara durumu haber vermek üzere, “ذَكَرْتُ : Odada bir miktar altını sadaka olarak dağıtmak üzere bırakmıştım. Onun gece evde kalmasını uygun görmedim” buyurmuştur.^[40] Cemaat Hz. Peygamber'in bu uygulamasından hayırlı işlerde acele etmenin teenniye aykırı olmadığını öğrenmiştir. Yapılacak işlerde acele etmemek, teenni ile hareket etmek tavsiye olunmuşsa da bu tavsiye dünya işleri için geçerlidir. Ahirete yönelik hayır ve hasenat işlerinde acele etmek bu hükmün dışındadır. Hakk'ın rızasına yönelik işleri bir an önce yapmak, aradan zaman geçmeden o hayrı derhal yerine getirmek gerekir. Hz. Peygamber hiçbir zaman zekât mükellefi olarak anılmamıştır. Bunun sebebi ise, onun gerek evinde gerekse yanında bulunan bir mala iki üç günden fazla sahip olmamasıdır. Bunların yanısıra o, “اتَّقُوا النَّارَ وَلَوْ بِشِقِّ تَمْرَةٍ” : Yarım hurmayla da olsa cehennemden korunun” buyurmak suretiyle sürekli vermeyi tavsiye buyurmuş,^[41] yakınlarından birine, “لَا تُوكِي فَيُوكِي عَلَيْكَ” : Saklama, sana da saklanır” diyerek sadaka vermesini emretmiş,^[42] kendisi de, “مَا أَحْبُّ أَنْ لِي وَمِثْلُ أَحَدٍ ذَهَبًا أَنْفَقَهُ كُلَّهُ إِلَّا ثَلَاثَةَ دَنَانِيرٍ” : Uhud dağı kadar altınım olsa üç dinar dışında hepsini infak etmek isterim” diyerek verme konusunda ne kadar istekli olduğunu göstermiştir.^[43]

4. Dua ve Zikirleri

Her durumda ve koşulda Allah'a kulluğunu hatırlayan ve onu anarak zikrini yerine getiren Hz. Peygamber'in günlük belirli olarak yapmış olduğu dua ve zikirleri mevcuttur.^[44] Aralıksız her gün yetmişten fazla tevbe ve

[39] Ebû Dâvûd, “Sıyâm” 72; Tirmizî, “Savm” 35; Nesâî, “Sıyâm” 67; Ahmed, 6/ 49.

[40] Buhârî, “Zekât” 20.

[41] Buhârî, “Menâkıb” 25.

[42] Buhârî, “Zekât” 21; Tirmizî, “Birr” 40; Nesâî, “Zekât” 62; Ahmed, 6/ 344.

[43] İbn Mâce, “Zühhd” 8.

[44] Müslim, “Hayz” 117.

istiğfar ettiğini söylemiş, gün içinde yapmış olduğu birçok faaliyette çeşitli dualar okuduğunu ifade etmiştir. Hz. Peygamber dua etmek için özellikle bir vakti beklememiş veya aramamış, gün içinde farklı vakitleri dua etmek için kullanmıştır. Özellikle gece yapmış olduğu bir âdeti vardı, o da; gece namaz için uyandığı zaman Baki mezarlığına gitmesi ve orada uzun dua etmesidir.^[45] Bedir harbi olduğu gün müşriklerin sayısının çok kendi ashabının ise onlardan az olduklarını görünce kibleye dönmüş ve ellerini kaldırarak üç defa, “اللَّهُمَّ إِنَّكَ إِنْ تَهْلِكْ هَذِهِ الْعِصَابَةَ مِنْ أَهْلِ الْإِسْلَامِ فَلَا تُعْبَدُ فِي الْأَرْضِ أَبَدًا : Allahım eğer ehl-i İslâm’dan olan şu cemaati helak edersen bundan sonra yeryüünde sana ibadet olunmaz” diye niyaz etmeye başlamış, o derece niyazda bulunmuştur ki omuzlarındaki cübbesi yere düşmüştür.^[46] Aynı şekilde geceleri belli bir süre uyuyup dinlenmiş, özellikle gecenin son bölümlerinde uyanmış, olduğu yerden doğrulup semaya bakarak Kur’ân-ı Kerim’den Âl-i İmrân sûresinin son on bir âyetini okumuş, ondan sonra da namazını kılmıştır.^[47] Hz. Peygamber’in düzenli olarak yaptığı uygulamalardan birisi de her gün uyumadan önce Secde ve Mülk veya İsrâ ve Zümer sûrelerini okumasıdır.^[48] Gerek kendi rahatsızlığı sırasında gerekse başka birisinin rahatsızlığında genellikle Muavvizeteyn gibi kısa sure ve ayetleri tercih etmiş ve onları okumuştur.^[49] Yatacağı zaman Kafirun suresini okumayı vird haline getirmiş,^[50] geceleri Kuran okurken sesini bazen yükseltip bazen de alçaltmıştır.^[51] Korku ayeti okuduğu zaman ondan Allah’a sığınmış, rahmet ayeti geçtiği zaman onun rahmetin den istemiş, tenzih ayeti zikredildiği zaman da Allah’ı tesbih etmiştir.^[52] İçinde cehennem geçen bir ayet okuduğu zaman, “Ateş halkının vay haline, cehennemden sana sığınırım!” diye dua etmiş,^[53] üç gündün önce Kuranı hatmetmemiştir.^[54] Secde ve Mülk surelerini okumadan uyumamış,^[55] aynı şekilde İsrâ ve Zümer surelerini okumadan da uykuya dalmamıştır.^[56]

[45] Buhârî, “Teheccüd” 1, “Daavât”, 3; Müslim, “Zikir” 42; Nesâî, “Cenâiz” 103.

[46] Müslim, “Cihâd” 58.

[47] Buhârî, “Teheccüd” 10, Tefsîr, 3/17-20; Müslim, “Müsâfirîn”, 105.

[48] Tirmizî, “Fezâilü'l-Kur’ân” 9.

[49] Müslim, “Selâm” 50.

[50] Tirmizî, Daavât 22; Müttekî, (No. 18237).

[51] Nâsiruddîn Elbânî, *Sahîhu'l-Câmiî's-sağîr ve ziyâdâtüh*, (Beirut: yy. 1990), (No. 4767).

[52] Ahmed, 5/ 389.

[53] Ahmed, 5/ 384.

[54] İbn Sa'd, Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitab et-Tabakâtu'l-kübrâ*, Beyrut 1985, I, 98; Tirmizî, Kur’ân 11; İbn Mâce, İkâme 178; Dârimî, Salât 173; Müttekî, (No. 17910).

[55] Ahmed, 3/340.

[56] Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed Taberânî, *el-Mucemü'l-sağîr*, (Beirut: yy. 1988), 2/68.

5. Diğer İbadetleri

Hz. Peygamber gün içinde her namaz için ayrı ayrı abdest aldığı gibi, birkaç namaz için bozulmadan bir abdesti de yeterli görmüştür. Farzlardan önce veya sonra sünnet namazları kılmış, sabah namazının sünnetine diğerlerine göre daha fazla önem göstermiştir.^[57] Gecenin belli bölümünde uyuyup dinlenmiş, özellikle son üçte birinde uyanıp sonuncusu vitir olmak üzere dokuz, on bir veya on üç rekât namaz kılmıştır.^[58] Hz. Peygamber her koşuşulda namazlarını kılmış, yolculuk sırasında binek üzerinde de nafile namazlarını kılmayı ihmal etmemiştir.^[59] Yaşamının son merhalesinde Veda hacını yerine getirmiştir. Veda hacı onun ilk ve son hacı olma özelliğine de sahipti. Hz. Peygamber'in hayatında önemli yere sahip bir diğer olay da, vefat edene kadar her ramazan ayında Cebrâil ile o güne kadar inen âyetleri birbirlerine okumaları olmuştur.^[60]

Kurban ibadetlerine gelince kurbanını bayram namazının kılındığı yerde kesmiş,^[61] kurbanını kendi eliyle kesmeye önem vermiştir.^[62] Bütün ev halkı adına kurban kesmiş,^[63] kurban bayramında boynuzlu ve alacalı iki koç kesmiş, keserken besmele çekip tekbir getirmiştir.^[64] Her halinde Allah'ı zikretmiş,^[65] çokça zikir yapmış, gereksiz konuşmamıştır. Namazlarını biraz uzatıp hutbelerini kısa tutmuş, dul, yetim köle ayırımı yapmaksızın güzellikle onların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır.^[66]

B. Orta Yolu Tuttuğunu Gösteren Rivayetler

Hadis kaynaklarına bakıldığı zaman Hz. Peygamber'in ibadetlerde ashabını ve ümmetini düşünerek daha mutedil davrandığını, orta yolu tuttuğunu gösteren rivayetlere de rastlanmaktadır. Bu tür rivayetleri üç başlık altında toplamak mümkündür.

[57] Buhârî, "Ezân" 14, "Teheccüd" 27; Müslim, "Müsâfirin" 94.

[58] Buhârî, "Teheccüd" 10, "Tefsîr", 3/17-20; Müslim, "Müsâfirin", 105.

[59] Buhârî, "İ'tikâf 1, Taksîr" 7-10; Müslim, "Müsâfirin" 69.

[60] Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân" 7.

[61] Buhârî, Edâhî 6; Beyhakî, IX, 277; Müttekî, (No. 18123).

[62] İbn Sa'd, I, 104; Müttekî, (No. 18115).

[63] Ahmed, 4/233; Müttekî, (No. 18117).

[64] Ahmed, 3/99; Müttekî, (No. 18116).

[65] Müslim, "Hayz" 117; Ahmed, 6/70; Beyhakî, 1/90; Müttekî, (No. 17980).

[66] Nesâî, "Cuma" 30; Müttekî, (No. 17981).

1. Zorluk ıkarılmasını Yasaklaması

Hız. Peygamber toplumsal ibadetlerinde her zaman için ümmetine kolaylığı seçmiş, daha ölçülü ve daha dikkatli davranmıştır. Nitekim ashabdan birinin bir gün kendisine gelerek kendilerine namaz kıldırın kişinin namazda çok fazla uzattığını, bu yüzden bazen sabah namazına gelemediğini söylediğini zaman o kadar öfkelenmişti ki daha önce öyle öfkelenildiğini neredeyse hiç görülmemiştir. Bu olay üzerine hemen bir konuşma yapan Hz. Peygamber ashabına, “إِنَّ مِنْكُمْ مُنْفَرِينَ فَأَيُّكُمْ مَا صَلَّى بِالنَّاسِ فَلْيَتَجَوَّزْ فَإِنَّ فِيهِمُ الضَّعِيفَ وَالْكَبِيرَ وَذَا الْحَاجَةِ” : Sizden nefret ettiren kimseler var. İnsanlara namaz kıldırın kısa kıldırın. Onların içinde zayıf, yaşlı ve ihtiyaç sahibi olanları vardır» buyurmuştur.^[67] Aynı şekilde Muaz İbni Cebel’in kendi bulunduğu yerde yatsı namazını kıldırırken uzun surelerden birisini okuması üzerine cemaatten buna dayanamayıp namazdan ayrılan bir kişinin durumunu haber alan Hz. Peygamber, sözünü üç defa tekrarlamak sureti ile Muaz’a, “يَا مُعَاذُ أَفَتَانَ أَنْتَ” : Ey Muaz fitne mi çıkarmak istiyorsun?” diyerek sert bir şekilde uyarıda bulunmuş, bu durumu tasvip etmediğini açıkça belirtmiştir.^[68] Nitekim kendisi de bu konuda, “إِنِّي لَأَقُومُ” : Ben uzatmayı düşünerek namaza durduğum vakit bir çocuğun ağlamasını işitirsem, onun annesine güçlük çıkarıp onu üzmesinden hoşlanmadığım için namazı kısa keserim” buyurmak suretiyle ümmetine olan şefkatini göstermiştir.^[69] Buna benzer bir başka rivayete göre Hz. Peygamber yapacak olduğu bir işi çok arzuladığı halde, bunun sırf müslümanlara farz kılınacağından korktuğu için o düşündüğü işi yapmaktan vazgeçmiştir.^[70]

2. Güç Ölçüsündeki Amelleri Tavsiye Etmesi

Hız. Peygamber, sahabilerin gücünün üstünde ibadet etmelerini uygun görmemiş, gücünün ve vaktinin yettiği ölçüde bunların yapılmasını tavsiye etmiştir. Bunun yanında Allah nazarında yapılan ibadetlerin en değerli ve makbul olanı az ama devamlı yapılan ibadet olduğunu her fırsatta ifade etmiştir.^[71] Zira Allah Teâla Kuran’ı peygamberine sıkıntıya düşmesi için indirmemiştir.^[72] Bu din rahmet ve bereket dinidir. Her işi ölçülü ve dengelidir, aşırılığı sevmeyiz. Emirleri kolaydır, zorluğu tasvip etmez. Nitekim Hz. Aişe bir

[67] Buhârî, “İlim” 28, “Ezân” 61, 63, “Edeb” 75, “Ahkâm” 13; Müslim, “Salât” 182-185; İbn Mâce, “İkâme” 48.

[68] Buhârî, “Ezân” 63.

[69] Buhârî, “Ezân” 613; Ebû Dâvûd, “Salât” 123; İbn Mâce, “İkâme” 49.

[70] Buhârî, “Teheccüd” 5; Müslim, “Müsâfirin” 77; Ebû Dâvûd, “Tatavvu” 12.

[71] Buhârî, “İmân” 43, “Savm” 52; Müslim, “Müsâfirin” 215.

[72] Tâhâ 20/1-2.

gün Medineli kadınlardan Havla bint Tuveyt adlı biriyle otururken, yanlarına Hz. Peygamber gelmiş ve evdeki kadının kim olduğunu sormuş, Hz. Aişe Hz. Peygamber'e kadının kim olduğunu söyledikten sonra kendisine onun çokça namaz kıldığından bahsetti. Kadının bu kadar çok zahmete girmesini doğru bulmayan rahmet peygamberi Hz. Peygamber, "مَهْ عَلَيْكُمْ مِنَ الْأَعْمَالِ مَا تُطِيقُونَ فَإِنَّ" : *Bırakın bunları, gücünüzün yettiği amelleri yapmaya bakın. Siz sıkılıp usanmadıkça, Allah bıkmayı usanmaz*" buyurmuştur.^[73]

Hz. Peygamber kişinin çok yaparak kısa zamanda bıkmayı usandığı, bırakıp terkettiği ibadeti değil, kişinin devam ettiği, ara vermeden az da olsa sürekli yaptığı ibadeti daha çok sevdiğini ifade etmiştir.^[74] Onun arkasında namaz kılanlar bu tesbitin doğruluğuna şahadet ederek onun namazının da hutbesinin de normal uzunlukta olduğunu söylemişlerdir.^[75]

Hz. Peygamber'in kendisi ibadetlerde bu ölçüye dikkat ettiği gibi ashabına da bu konuda ölçülü olmalarını tavsiye etmiştir. Nitekim bir gün üç kişilik bir grup, onun nafile ibadetlerini öğrenmek üzere hanımlarından birinin evine gelmişlerdi. Kendilerine Hz. Peygamber'in yapmış olduğu ibadetler anlatılınca onlar daha çok ibadet etmek için heveslenmişler ve aralarında bulunan biri son nefesine kadar, bütün gece namaz kılacağını, bir başkası yine son nefesine kadar gündüz vakitlerinde oruçlu olacağını, bir diğeri de yaşadığı müddetçe asla evlenmeyeceğini söylemişlerdi. Onların bu durumunu haber alan Hz. Peygamber onlara hitaben, "أَنْتُمْ الَّذِينَ قُلْتُمْ كَذَا وَكَذَا" أما والله إني لأخشاكم لله وأتقاكم له ولكني أصوم وأفطر وأصلي وأرقد وأتزوج النساء فمن رغب عن سنتي فليس مني: *Falanca sözleri sarf eden sizler misiniz? Sizi uyarıyorum, Allah'a yemin ederim ki, ben sizin Allah'dan en çok korkunuz ve ona en saygılı olanınızım. Fakat ben bazen oruç tutuyorum, bazen tutmuyorum. Gece hem namaz kılıyor, hem de uyuyorum. Kadınlarla da evleniyorum. Benim sünnetimden yüz çeviren kimse benden değildir*" buyurarak onlara güçleri ölçüsünde ibadet etmelerini tavsiye buyurmuştur.^[76] Ashabının ibadet konusunda kendisini geçmelerine, aşırı gidip de külfete girmelerine izin vermeyeceğini belirtmiş, ifrat ve tefritten, aşırı uçlardan uzak durmalarını, orta yol olan sünnet yolunu izlemelerini istemiştir. Sözlerinde ileri gidenlerin ve davranışlarında hep fazla olsun düşüncesiyle hareker edenlerin helak olduklarını ashabına hatırlatmış, zihinlerine yerleşmesi için bunu sık sık tekrarlamıştır.^[77] Dinin

[73] Buhâri, "İmân" 32, "Teheccüd" 18; Müslim, "Müsâfirin" 221

[74] Buhâri, "İmân" 32, "Teheccüd" 18; Müslim, "Müsâfirin" 221; Nesâî, "Kıyamü'l-leyl" 17; "İmân" 29.

[75] Müslim, "Cum'a" 41-42; Ebû Dâvûd, "Salât" 223; Tirmizî, "Cum'a" 12; Nesâî, "Cum'a" 35.

[76] Buhâri, "Nikâh" 1; Müslim, "Nikâh" 5; Nesâî, "Nikâh" 4.

[77] Müslim, "İlim" 7; Ebû Dâvûd, "Sünnet" 5.

kolay olduğunu, dini aşmak isteyenlerin ona yenik düşeceğini belirterek, her zaman orta yolun tutulmasını tavsiye buyurmuştur.^[78]

Orta yol fitrata uygun olduğundan kolaydır. Fitrat onu benimser, rahatlıkla gönül huzuruyla gereğini yerine getirir. Onda zorlama ve tekellüf yoktur. Yaratıcının iradesine, dinin özüne uygundur. Bunun için rahmet ve şefkat peygamberi olan Hz. Peygamber tekellüflere asla sessiz kalmamıştır. Nitekim bir gün halka konuşma yaptığı esnada orada bulunan ve ayakta duran birisini gördüğünde onun kim olduğunu sormuş, Ebü İsrâil adında biri olduğunu, sürekli güneşin altında durmayı, oturmamayı, güneşten korunmak için gölgelenmemeyi, insanlar ile konuşmamayı ve sürekli oruç tutmayı adadığını öğrenince, “مُرُوهُ فَلْيَتَكَلَّمْ وَلْيَسْتَظِلَّ وَلْيَتِمَّ صَوْمُهُ” *Ona söyleyin konuşsun, gölgelensin, otursun ve orucunu tamamlasın*” buyurmuştur.^[79]

Hz. Peygamber gerek birey gerek toplum tarafından yapılan bu gibi yanlış uygulamaları yerinde düzeltmiştir. Müslüman ilim adamlarının da böyle yapmaları, yanlış işleri uygun bir dille eleştirmeleri, doğruları cesur bir dille takdir etmeleri gerekir. Başka bir zaman diliminde Hz. Peygamber mescide geldiğinde mescid içinde iki direk arasına bağlanmış bir ip görmüş ve ipin ne işe yaradığını sorduktan sonra onun bir hanıma ait olduğunu, namaz esnasında yorulunca ona tutunduğunu öğrenmiş, ardından bütün müminlere bir ders olmak üzere, “حُلْوُهُ لِيُصَلَّ أَحَدُكُمْ نَشَاطُهُ فَإِذَا فَتَرَ فَلْيُرُقِدْ” *Onu çözüün. Sizden biriniz istekli olduğu zaman namazını kılınsın, yorgunluk ve gevşeklik hissettiğin de yatıp uyusun*” buyurmuştur.^[80]

Zorlamayla yapılan hiçbir şeyde bereket olmadığı gibi namazda da bereket olmaz. Bereketin olmadığı yerde ecir ve sevap da verilmez. İslam bereket dinidir, denge dinidir. Bereket ve dengenin olmadığı amellerin yapılmasını hoş görmez. En faziletli ibadet olmasına rağmen namazın bile uygun şartlarda dengeli ortamlarda kılınmasını ister. Namaz kılan kimsenin uykusu gelirse kendisinden uyku gidene kadar yatıp uyumalıdır. Çünkü bu halde namaz kılan kimse belki de bilinç dışı, istiğfar edip Allah’dan bağışlanma dileyeceği yerde kendine olmadık şeyler söyler de namazdan elde edeceği sevabın yok olmasına sebep olur.^[81] Hz. Peygamber kendi bedenine eziyet edenlerin bu davranışlarını doğru bulmadığı gibi, eşini çoluk çocuğunu ihmal edenlerin bu tavırlarını da asla tasvip etmemiştir. Nitekim bu konuda Ebü'd-Derdâ'nın başından geçen hikâye de meşhurdur.

[78] Buhârî, “İmân” 29; Nesâî, “İmân” 28.

[79] Buhârî, “Eymân” 31; Ebü Dâvûd, “Eymân” 19.

[80] Buhârî, “Teheccüd” 18; Müslim, “Müsâfirin” 219; Ebü Dâvûd, “Tatavvu” 18.

[81] Buhârî, “Vüdü” 53; Müslim, “Müsâfirin” 222; Ebü Dâvûd, “Tatavvu” 18.

Rivayete göre Hz. Peygamber onunla Selman-ı Fârisi'yi kardeş yapmıştı. Bu sebeple Selman, Ebü'd-Derdâ'yı ziyaret ederdi. Bu ziyaretlerden birinde Ebü'd-Derdâ'nın hanımını oldukça eskimiş elbiseler içinde görünce ona bu halinin ne olduğunu sordu. Kadın kardeşi Ebü'd-Derdâ'nın dünya işlerine önem vermediğini, ibadet ve hayırlı ameller yapma hevesiyle kendisiyle fazla ilgilenmediğini söyledi. O esnada Ebü'd-Derdâ eve geldi. Bir müddet sohbetten sonra hazırlattığı yemeği Selman'a ikram etti. Kendisinin oruçlu olduğunu söyledi. Selman onun yemediği sürece kendisinin de yemekten yemeyeceğini söyleyerek karşılık verdi. Bunun üzerine Ebü'd-Derdâ sofraya oturdu ve yemekten yedi. Gece olduğu zaman ise Ebü'd-Derdâ teheccüt namazı kılmak istedi ve bunun için hazırlandı. Bunu gören Selman ona müdahale etti ve uyuması gerektiğini ifade etti. Ebü'd-Derdâ da onun bu telkinini yerine getirdi ve geri uyudu fakat belli bir süre geçtikten sonra yeniden kalktı. Selman onun yeniden kalktığını gördü ve söylediğini yineledi yani uyumasını istedi. Vakit biraz daha geçti ve gecenin son dilimine gelindi. Bu sefer Selman ona kalkmasını söyledi ve ikisi sabah namazını eda ettiler. Namazdan sonra Selman, Ebü'd-Derdâ'ya dönerek; üzerinde rabbinin, nefsinin, ailesinin hakkı olduğunu, her hak sahibine hakkını vermesini hatırlattı. Aradan bir zaman geçtikten sonra Ebü'd-Derdâ, Hz. Peygamber'e geldi ve başından geçen bu olayı anlattı. Ebü'd-Derdâ'yı dinledikten sonra Hz. Peygamber onun söz konusu davranışını beğenerek, "صَدَقَ سَلْمَانُ : Selman doğru söylemiş" buyurmuştur.^[82] Selman elbetteki doğru söylemişti. Onun sözü dinin özü idi. Din ifrat ve tefritten uzak dengeli bir yaşayışı öğütlerdi. Din ibadet manevi hayatla birlikte maddi hayatın da ölçülü bir şekilde devam ettirilmesini tavsiye ederdi. Bunun en büyük savunucusu da bizzat Hz. Peygamber'in kendisi idi.

Ashabdan Abdullah İbni Amr da ibadete düşkün sahabilerden biriydi. Babası onu soy bakımından üstün ve bilinen bir hanım ile evlendirmişti. Belli vakit aralığında gelininin yanına gelir giderdi. Bir defasında ona oğlunun durumunu sordu. O da onun iyi bir erkek olduğunu, evine geldiğinden beri yatağına sokulmadığını, ne halde olduğunu da sormadığını söyledi. Durum bu şekilde devam edince, babası durumu Hz. Peygamber'e anlattı. Hz. Peygamber de onu görmek istedi. O yaşadığı süre boyunca gündüzleri oruçlu, geceleri de ibadet üzere hayat geçireceğini öğrenince ona, "فَإِنَّكَ لَا تَسْتَطِيعُ ذَلِكَ، فَصُمْ وَأَفْطِرْ وَنَمْ وَنَمْ وَصُمْ مِنَ الشَّهْرِ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فَإِنَّ الْحَسَنَةَ بَعَشْرَ أَمْثَالِهَا وَذَلِكَ مِثْلُ صِيَامِ الدَّهْرِ : Sen adamış olduğun bu duruma güç yetiremezsin. Gerektiği zaman hem oruç tut, hem iftar et; hem uykunu al, hem ibadet et; her aydan üç gün oruç tut. Çünkü her

[82] Buhârî, "Savm" 51, "Edeb" 86.

iyiliğe on misli ecir ve sevap vardır. Bu ise bütün zamanını oruçlu geçirmek gibidir» buyurmuştur. Daha sonra Abdullah bundan daha fazlasını yapabileceğini söylemesi üzerine, Hz. Peygamber ona o halde bir gün oruç tutmasını, iki gün tutmaması tavsiye buyurmuştur. Fakat Abdullah bundan daha fazlasını yapabileceğini ifade etmesi üzerine Hz. Peygamber, “فَصُمْ يَوْمًا وَأَفْطِرْ يَوْمًا فَذَلِكَ” : Öyleyse bir gün oruç tut, bir gün tutma. Bu Davud aleyhisselamın orucu olup, oruçlar arasında en ölçülü olanıdır. Bundan daha faziletlisi yoktur” demiştir. Allah katında ona en sevimli namazın Davud aleyhisselamın namazı olduğunu, onun gecenin belli bölümünü uyuyarak geçirdiğini, sonra üçte birinde namaz için kalktığını, altıda birinde yine uyuduğunu söylemiş, Abdullah’a üzerinde vücudunun gözlerinin, hanımının, ziyaretçilerinin hakkının bulunduğunu ifade etmiştir. Hz. Peygamber Abdullah’ı Kuran okuma konusunda da uyarmış ve ona, “Senin bütün günlerini oruçlu olarak geçirdiğinden ve her gece Kur’ân-ı Kerim okuduğundan habersiz olduğumu mu sanıyorsun?” demiştir. Ona ayda bir defa hatim yapmasını tavsiye etmiş, onun bunun çok daha fazlasını yapabileceğini söylemesi üzerine Hz. Peygamber ona o halde yirmi günde bir hatmetmesini söylemiş, onun yine bundan daha fazlasını yapabileceğini belirtmesi üzerine Hz. Peygamber öyleyse on günde bir hatim yapmasını emir buyurmuştur. Onun tekrar bundan daha fazlasını yapabileceğini söylemesi üzerine, “Şu halde yedi günde bir hatim yap, artık bunun üzerine artırma” demiştir.^[83] Abdullah, geceleyn rahat etmek için okuduğu Kuran’ın yedide birini, gündüz aile fertlerinden birine okuyup dinletirdi. Güçlü ve kuvvetli olmak istediğinde, bir kaç gün oruç tutmazdı. Sonra oruç tutmadığı günleri sayar, Hz. Peygamber’e verdiği sözden caymış olmamak için, tutamadığı günler kadar orucu kaza ederdi. Abdullah artırdıkça, aleyhine artırılmış, Hz. Peygamber ona, “Bilemezsin, belki ömrün uzun olur?” demiştir. Hz. Peygamber’in dediği gibi Abdullah’ın ömrü uzun olmuş, Hz. Peygamber’in kendisine tavsiye ettiği noktaya döndüğünü, yaşlanınca onun verdiği ruhsatı kabul etmiş olmayı çok istediğini, önerdiği ayda üç gün orucu kabul etmesinin kendisine ehliinden ve malından daha yararlı olacağını söylemiştir.^[84] Abdullah olayı müslümanlara ölçü konusunda ibretli dersler vermektedir. Zira işlerin hayırlısı orta olanıdır. Çok fazla yük yüklenerek altında ezilmektense, az yüklenip onu sürekli taşıyabilmek her zaman için iyidir. İslam kolaydır, onu zorlaştırmamak lazımdır. Her kul kendi gücüne göre kolay olanı almalı, onu yapmalıdır. Zira Hz. Peygamber’in bir gece içinde hatmetmek, sabahlara kadar ibadet edip namaz kılmak,

[83] Buhârî, “Savm” 55; Müslim, “Siyâm” 181.

[84] Buhârî, “Savm” 55, “Teheccüd” 7, “Enbiyâ” 37, “Nikâh” 89; Müslim, “Siyâm” 181.

ramazan ayı dışında her hangi bir ay baştan sona oruç tutmak gibi bir âdeti olmadığından bunları da ümmetine tavsiye etmemiştir.^[85]

3. Ölçülü Olmayı ve Sürekliliği Teşvik Etmesi

Aşırılıktan uzak durarak orta yolu tutmak, bir şeye gereği kadar yönelmek suretiyle itidal sahibi olmak, ifrat ve tefritten sakınarak doğru yolda olmak önemli bir prensiptir. Yüce dinimiz müminlerin kolay ve huzurlu bir hayat sürmelerini istemektedir. Kuran'da bu durum, "Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez" şeklinde ifade edilmiştir.^[86]

İslam denge dinidir. Dünya ile ahiret arasında bir denge kurmayı hedeflemiş, dünyadan yüz çevirerek tamamen ahirete yönelmeyi doğru bulmamayarak her ikisinin de dengede tutulmasını istemiştir. Bunun için ruhanileşmeye, aşırı gitmeye karşı olmuştur. Hz. Peygamber'in kâtiplerinden Hanzala b. Rebî'in başından geçen bir olay bu konunun önemli örneklerinden birini oluşturur.

Rivayete göre Hanzala bir gün Hz. Ebûbekir ile karşılaştığında Hz. Ebûbekir ona nasıl olduğunu sormuş, o da Hanzala'nın münafık olduğunu söylemişti. Bu duruma şaşırarak Hz. Ebûbekir'e Hanzala cevaben Hz. Peygamber ile beraber olduğu bir esnada onun kendilerine cennet ve cehennemden bahsettiğini, o ortamda sanki gözleriyle onları görüyormuş gibi olduğunu, ama ondan ayrıldığında çocuğunun yanına ve işlerinin başına dönünce birçok şeyi unuttuğunu söyledi. Onun bu sözlerini dinleyen Hz. Ebûbekir kendisinin de benzeri şeylerle karşı karşıya olduğunu ifade etmesi üzerine ikisi birlikte yola düştüler ve Hz. Peygamber'in yanına gittiler. Hanzala aynı şekilde Hanzala'nın münafık olduğunu söyleyince Hz. Peygamber ona bunun ne demek olduğunu sormuş, Hanzala'nın Hz. Ebûbekir'e söylediği şeyleri Hz. Peygamber'e de söylemesi üzerine Hz. Peygamber, "وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ أَنْ لَوْ تَدْرُمُونَ عَلَيَّ مَا تَكُونُونَ عِنْدِي وَفِي الذِّكْرِ لَصَافَحْتَكُمْ الْمَلَائِكَةَ عَلَيَّ فُرُشِكُمْ وَفِي طُرُقِكُمْ نَفْسِي" *Nefsîmi kudretiyle elinde bulunduran Allah'a yemin ederim ki, şayet siz, benim yanımda bulunduğunuz hal üzere devam edip zikir üzere olabilseniz, yataklarınızda ve yollarınızda melekler sizinle musafaha ederlerdi. Fakat ey Hanzala, bir saatinizi ibadete, bir saatini de dünya işlerinize ayırınız*" buyurmuş ve bu sözünü üç defa tekrarlamıştır.^[87]

Hz. Peygamber'in ibadetlerde dikkat edilmesini istediği bir diğer husus sürekliliktir. İnsan yaşadığı sürece ibadet etmekle mükelleftir. Yaratıcıya

[85] Müslim, "Müsâfirîn" 139; Nesâî, "Kıyâmü'l-leyl" 17.

[86] el-Bakara 2/185.

[87] Müslim, "Tevbe" 12-13; Tirmizî, "Kıyâmet", 59.

olan kulluk görevi son nefese kadar devam eder. Nitekim Hz. Peygamber'e de ölüm gelinceye kadar ibadete devam etmesi emredilmiştir.^[88] Bu emir gereği Hz. Peygamber ibadetlere devam konusunda çok titiz davranmış, hastalık veya başka bir sebepten dolayı o gece kılmaması gereken namazları kılamasa da bir sonraki gün on iki rekât namaz kılmış ve iadesini yerine getirmiştir.^[89] Ayrıca herhangi bir kişinin geceleri okuduğu zikir ve duasını okumadan veya tamamlayamadan uyur da sonra onu sabah namazı ile öğle namazı arasında okursa, gece okumuş gibi sevap kazanacağını söylemiştir.^[90] Zira onun en sevdiği amel de, sahibinin devamlı yaptığı ameldir.^[91] Abdullah İbni Amr'a da ibadetlere devam konusunda aynı tavsiye de bulunmuş, "*Ey Abdullah falanca kimseye benzeme, çünkü o geceleri yapmış olduğu ibadetine devam ederken, daha sonra geceleri ibadet etmeyi terketti*" buyurmuştur.^[92]

Bu bilgiler Hz. Peygamber'in ibadetlerde bir taraftan ölçülü olmaya tavsiye ettiğini gösterirken, bir tarafyan da az da olsa ibadetlerde sürekliliği teşvik ettiğini göstermektedir.

Sonuç

İslâm'ın temel şartları arasında yer alan namaz, oruç, zekât ve haccın yanında kurban kesme, itikâf, dua, Kur'an okuma, hayır ve infakta bulunma gibi davranışlarda Hz. Peygamber'in en fazla ibadet eden insan olduğunu gösteren pek çok rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetler içinde onun kişisel ibadetlerdeki cehd ve gayretini gösteren rivayetler olduğu gibi, müslümanlarla birlikte yaptığı ibadetlerde orta yolu tuttuğunu gösteren bilgiler de vardır. Bu bilgilerden Hz. Peygamber'in özel hayatında büyük bir gayret göstererek azimet yolunu tuttuğu, ümmeti ile olan ibadetlerinde daha ölçülü davranarak ruhsat yolunu ihtiyar ettiği söylenebilir. İslam'ın temel öğretileri dikkate alındığında çoğunluk için yapılacak en son tavsiye, müslümanların gerek dinî, gerek dünyevî işlerinde ifrat ve tefritten uzak durarak orta yola, iktisada dikkat etmeleri, ölçülü olmaları gerekir. İşlerin hayırlısı orta olanıdır. Hz. Peygamber'in ümmeti de orta bir ümmettir. Her yönü denk, her hali uyumlu, ılımlı ve hayırlı olmalıdır. Başarıya, doğruya ulaşmak birçok insan için ancak bu yolla mümkün olur.

[88] El-Hicr 15/99.

[89] Müslim, "Müsâfirin", 140.

[90] Müslim, "Müsâfirin", 142; Ebû Dâvûd, "Tatavvu" 19; Tirmizî, "Cum'a", 56; Nesâî, "Kıyâmü'l-leyl", 65; İbn Mâce, "İkâme", 177.

[91] Buhârî, "İmân" 32; "Savm" 52; Müslim, "Müsâfirin" 139, 221; Dârimî, "Salât", 165.

[92] Buhârî, "Teheccüd" 19; Müslim, "Sıyâm" 185.

Bibliyografya

- Ahmed, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, 1-6. İstanbul: yy. 1982.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1-10. Haydarâbâd: yy. 1344-1355.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu's-sahîh*, 1-8. İstanbul: yy. 1981.
- Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, (nşr. Mustafa Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut: yy. 1422/2001.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 1-6. İstanbul: yy. ts.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, I-X, Beyrut: yy. 1967.
- Elbânî, Nâsruddîn, Sahîhu'l-Câmiî's-sağîr ve ziyâdâtüh, 1-7. Beyrut: yy. 1990), nr. 4767.
- Koca, Ferhat. "İbadet". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 19/240. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, I-IV, Haydarâbâd: yy. 1334.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, I- XIV, Beyrut: yy ts.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nürüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, I-X, Beyrut: 1967.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî ma'rifeti'l-qu'afâ' ve'l-metrükîn mine'r-ruvât*, 1-8. Beyrut: yy. 1405/1985.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Küfî, *el-Mu-sannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût. 1-8. Beyrut: yy. 1409/1989.
- İbn Fetûh, Muhammed, *el-Cem Beyne's-Sahîhayn*, nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, I-VIII, Beyrut: yy. 2002.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bâri şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. M. Fuâd Abdülbâki, I- XIII, Beyrut: yy. ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *el-Müsnedü's-sahîh*, nşr. İbn Balabân, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân*, 1-9 Beyrut: yy. 1407/1987.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 1-2. Kahire: yy. 1373/1953.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitab et-Tabakâtu'l-kübrâ*, I- IX, Beyrut: yy. 1985.
- Sinanoglu, Mustafa. "İbadet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 19/1448-252. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 1-5 Kahire 1955.
- Müttekî, Ali b. Hüsâmidîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, nşr. Bekrî Hayyânî-Saffet Sekkâ, I-XVI, Beyrut 1985.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünen*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 1-9. Beyrut: yy. 1409/1988.
- Taberânî, Ebü'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mucemü'l-sağîr*, Beyrut: yy. 1988.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 1-5, Kahire: yy. 1356.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *İthâfu's-sâdeti'l-müttekîn bi şerhi İhyai ulûmi'd-dîn*, I- XIV, Beyrut yy. 1989.